

ירושלים שבין הספירות: האילן כמפה שמיימית¹

אליעזר באומגרטן, מעבדת אליהו, המחלקה לתולדות ישראל
ומקרא, אוניברסיטת חיפה
ORCID: 0000-0002-4041-6911

אורי ספראי, מכללת הרצוג; המחלקה לתולדות ישראל ומקרא,
אוניברסיטת חיפה
ORCID: 0009-0007-4907-3293

תקציר

מאמר זה עוסק בהתפתחותו של הייצוג הוויזואלי בכתבי ר' יוסף ג'יקטילה ובכתבים המיוחסים לו, תוך הצבתו בהקשר רחב של שיח הקרטוגרפיה האירופי בימי הביניים. במאמר אנו עוקבים אחר המעבר ההדרגתי ממודלים סכמטיים מופשטים בכתבי ג'יקטילה המוקדמים, ועד לשרטוטים מורכבים בכתבים שנוצרו בעקבות כתביו, כדוגמת השרטוטים בתוך **ספר הקנה** ובאילנות מורכבים שנכתבו על פני יריעות גדולות.

השוואה למפות ירושלים ולמפות עולם שנוצרו באותן השנים מספקת נקודת התייחסות מחודשת לשרטוטים ולאילנות המפותחים הללו, ומאפשרת לראות בהם מעין "מפות שמיימיות" או "מפות קרב תאולוגיות", הממפות את המרחב האלוהי כזירה מדומיינת של מאבק מתמשך על קדושתה של ירושלים. במרכזה הזירה הוצב דוד המלך, כגיבור הנצחי השומר על העיר. כמו במפות, גם במסורת הוויזואלית הקבלית אפשר להבחין בשימוש באמצעים דומים, שנועדו להבנות נרטיב תאולוגי-פוליטי שבמרכזו ניצבת ירושלים. בהמשך לדברים, נדונה במאמר גם הפונקציה הריטואלית של שרטוטים אלו: האילן איננו רק ייצוג תאולוגי, אלא הוא אובייקט המזמין את המתבונן בו להזדהות עם דמותו של דוד המלך, וכמותו לקחת חלק פעיל בשמירה על המרחב המקודש – וזאת באמצעות קריאת מזמורים, לימוד סודות או קיום מצוות.

1 המחקר נעשה כחלק ממפעל האילנות באוניברסיטת חיפה, הפועל בראשות פרופ' יוסי חיות ובמימון הקרן הישראלית למדעים (מענק 1770/23). דברים אלו הם המשך למאמר קודם שבו עסקנו בנייתו נרטיבים שונים של המסורות הדיאגרמטיות מבית המדרש של ר' יוסף ג'יקטילה, שהתפרסם גם הוא **במבטים**. תודה רבה לפרופ' חיות על קריאת המאמר ועל הערותיו המחכימות.

תמונה 1: מרדכי ארדון, בשערי ירושלים, מוזאון ישראל, ירושלים

מבוא

בשנת 1967, משהתאפשרה גישה לעיר העתיקה ולמקומות אליהם נכספו בני עמו במשך עידנים, הגיב האומן מרדכי ארדון ביצירת הטריפטיך 'בשערי ירושלים'. מימין הוא מיקם את אבן השתייה כסלע מוזהב וזוהר, ומשמאל הסכמה של אילן הספירות המפורסם, כשבאמצע סולמות המגשרים ומחברים בין שמים לארץ. בשונה מהאילנות השבורים והחלקיים שניתן לראות בהם ביטוי לאימי השואה ביצירות המוקדמות של ארדון, כאן אילן הספירות כבר שלם, הסולמות תוקנו, וניתן לראות בכך ביטוי לקיום חיבור רציף בין העולמות העליונים לבין המציאות הארצית.

האילן הקבלי שבמרכז יצירתו של ארדון אינו רק דימוי של תיקון ומעבר; ניתן להבינו כגילום חזותי של אפשרות החיבור מחדש בין המרחב העליון, השמימי, המיוצג בדמות אילן, לבין זה התחתון, הארצי, שמוקדו אבן השתייה שבירושלים. אם ביצירתו של ארדון ניתן לראות מעין התמזגות של הדימוי הספירתי והמרחב הירושלמי לכדי חזון אחד, הרי שבמאמר הנוכחי נבקש לעקוב אחר התפתחותו של חזון זה בתוך המסורת הוויזואלית הקשורה בר' יוסף ג'יקטילה, המקובל הספרדי הנודע, שפעל במפנה המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה.

בחלק הראשון של המאמר נעסוק בייצוגים הוויזואליים המצויים בכתבי ר' יוסף ג'יקטילה, ובכתבים נוספים המיוחסים לו. עיון בכתבים אלה יאפשר לשרטט מהלך התפתחותי של הייצוג הוויזואלי המופיע בהם: החל מדיאגרמה בסיסית ביותר המצויה בחיבורו **גנת אגוז**, עבור דרך שרטוטים מפותחים יותר המצויים בחיבורים **שערי אורה** ובשרטוטים שנוספו ל**סוד הנחש**, וכלה ביריעות גדולות ומורכבות שנוצרו ככל הנראה בעקבות ג'יקטילה. מוקד הדיון בחלק זה אינו ברעיונות המובאים בכתבים אלה, אלא בהתפתחות דרכי ההבעה הוויזואלית שלהם: כיצד השתנתה הדיאגרמה לאורך הזמן משרטוט מקומי מופשט המבקש לבטא רעיון נקודתי, ועד לניסיון לספק מפה מורכבת ורב-שכבתית, החושפת לא רק מבנה תאולוגי אלא גם סדר גאוגרפי-נרטיבי של המרחב הקדוש.²

2 חשוב לציין כי השימוש בשרטוטים לצורך תיאור מגמות רצף ותמורה מבוסס על מסורות כתב יד שנוצרו בתקופות שונות, לעיתים מאוחרות בהרבה מן החיבורים עצמם, ובמגוון של מרחבים גאוגרפיים. לפיכך, אין הכוונה לשחזר את עמדתו המדויקת של ג'יקטילה, או להציג מסורת של

בחלק השני של המאמר נבחן את הזיקה בין הדיאגרמות הקבליות לבין מוסכמות ייצוג (Conventions of Representation) נוספות בנות-הזמן, ובמוקדן מפות ירושלים ומפות העולם (Mappae Mundi) שנוצרו בימי הביניים. כפי שעולה ממספר מחקרים שהוקדשו לנושא, במפות אלו נעשה שימוש בכלים ויזואליים כדי לבסס נרטיב מכונן, שבמרכזו תפיסות תאולוגיות ופוליטיות המניעות את המתבונן בהן לפעולה כלשהי. בחלקו האחרון של המאמר נשוב אל השרטוטים הקבליים, ונבקש להראות כי מתקני האילנות שפעלו באותו מרחב תרבותי אירופי ביקשו לבצע מהלך דומה ביוצרים את התרשימים המפותחים של המרחב העליון - וכמו יוצרי המפות, גם הם השתמשו בכלים ויזואליים מגוונים כדי להניע את המתבונן בשרטוטים הקבליים להזדהות ולשותפות עם המצוי על גבי היריעה.

כבר בשלב זה נבקש להעיר כי ברקע דיונים אלה מצויות שאלות יסוד על מוסכמות ייצוג, והיחסים שבין מונחים כמו "דיאגרמה" או "סכמטה" - המזוהים לרוב עם המסורת המדעית-פילוסופית, כאמצעי לבטא רעיון בצורה מופשטת ולייצג קשרים בין אובייקטים לרעיונות - ובין המונח "מפה", שהוא סוג של דיאגרמה, אבל כזו המשקפת תפיסה מרחבית. המפות, להבדיל מדיאגרמות אחרות, מקשרות את האובייקטים הגאוגרפיים עם קשרים מרחביים, כך שכל אחד מהם מקבל ייצוג גרפי משלו במפה.³ המרחב הגאוגרפי המתואר במפה יכול להיות אמיתי או מדומיין, אולם בשני המקרים הדימוי הוויזואלי הוא תוצר של תפיסות חברתיות תאולוגיות ופוליטיות.

לבסוף, ראוי להוסיף הערה מתודולוגית קצרה על הטרמינולוגיה שבה נעשה שימוש לאורך המאמר. לצורך הדיון הנוכחי בחרנו להשתמש במונח "אילן" אך ורק כאשר מדובר באובייקט חזותי המתפרש על גבי יריעה, ואשר מתאפיין במבנה סדור של עשר הספירות. לעומת זאת, כאשר מופיע שרטוט דיאגרמטי בגוף הטקסט שלא שולב ביריעה נפרדת, ושאינו מתאפיין בהכרח באותו מבנה ספירות מובהק - העדפנו לכנותו "דיאגרמה" או "שרטוט". הבחנה זו נשמרת לאורך המאמר, ובמקרים שבהם המחבר עצמו כינה את השרטוט "אילן" או בכינוי אחר, הדבר צוין במפורש.⁴

כמו כן, יש להדגיש כי הדיון שלפנינו תחום למסורת הוויזואלית הקשורה לכתביו של ר' יוסף ג'יקטילה ולשרטוטים שנוצרו בזיקה להם. מטעמי תחימה, לא עסקנו במסורות אחרות של אילנות קבליים - לרבות יריעות מורכבות ומפורטות כדוגמת המסורות הוויזואליות המיוחסות לר' ראובן צרפתי, או "היריעה המפוארת", הנזכרות לעיתים בהערות השוליים, אף שמופעים אלה מקיימים קשר רעיוני וסגנוני הדוק למסורת הנדונה כאן.

פרשנות לדבריו או התפתחות לינארית יחידה - אלא מטרננו היא לעמוד על אופנים מסוימים שבהם עוצבה, הועתקה ועובדה מסורת חזותית זו לאורך הדורות.

3 עוד על היחסים שבין מפה לדיאגרמה ראו: S. Krämer and C. Ljungberg, *Thinking with Diagrams: The Semiotic Basis of Human Cognition*, Berlin 2016.

4 על הטרמינולוגיה של התחום ראו אצל י' חיות, 'ועתה אצייר לך עגולה ומשם תבין מה שצריך להבין', פעמים, 150-152 (תשע"ז), עמ' 235-288.

מנקודה למפה: רצף ותמורה במסורת הויזואלית בכתבי ר' יוסף ג'יקטילה

ר' יוסף ג'יקטילה, מן הבולטים שבמקובלי ספרד בסוף המאה השלוש-עשרה, הותיר אחריו חיבורים רבים שזכו לתפוצה רחבה והטביעו חותם עמוק על המסורת הקבלית בימי הביניים ואף בעת החדשה.⁵ אחד הנושאים המרכזיים המצויים בכתבים אלה הוא הניסיון של ג'יקטילה להתמודד עם טענות פילוסופיות שאותן הוא זיהה עם המסורת הנוצרית, הזרה ליהדות.⁶ לצד הטקסטים עצמם, ולרוב בזיקה ישירה אליהם, ניתן למצוא בכתבים השונים גם שימוש ענף בשפה ויזואלית, הכוללת שרטוטים שונים שנועדו להבהיר ולחדד את הרעיונות המובאים בחיבור. פרק זה מבקש להתחקות אחר מסורת ויזואלית זו, ולעקוב אחר שלבי ההתפתחות של הדיאגרמות הקבליות המיוחסות לג'יקטילה ולסביבתו – מהשרטוטים הפשוטים המופיעים בכתביו המוקדמים, ועד לדגמים מורכבים שנוספו בשלב מאוחר יותר לכתביו ולכתבים המיוחסים לו.⁷

גנת אגוז

כבר בספרו המוקדם של ג'יקטילה, **גנת אגוז**, ניתן למצוא מספר דיאגרמות שנועדו לבטא ולבאר רעיונות שונים. בחלק ניכר מכתביו היד הקדומים, הללו הם חלק מהחיבור עצמו.⁸ מבין דיאגרמות אלה, בפרק העוסק ביחסי ישראל ואומות העולם, שרטט ג'יקטילה מעגל ובתוכו נקודה פנימית: מחוץ למעגל הוא מיקם את אומות העולם, המזוהות עם "הפילוסופים הטבעיים", ואילו הנקודה הפנימית מזוהה עם התורה, השייכת לעם ישראל. הדיאגרמה מופיעה לאחר הטקסט הבא:

- 5 על חיבוריו של ג'יקטילה ראו: F. Dal Bo, *Emanation and Philosophy of Language: An Introduction to Joseph ben Abraham Gikatilla*, Los Angeles 2019; S. Blickstein, 'Between Philosophy and Mysticism: A Study of the Philosophical-Qabbalistic Writings of Yosef Gikatilla', Ph.D. dissertation, The Jewish Theological Seminary of America, 1983; E. Morlok, *Rabbi Joseph Gikatilla's Hermeneutics* (Vol. 25), Mohr Siebeck 2011; ולאחרונה גם 'ונגרובר, 'פירוש מעשה בראשית לר' יוסף ג'יקטילה', קבלה, ס (תשפ"ה), עמ' 271-310, ובהפניות שם.
- 6 עניין זה נדון בהרחבה בספרה של נעמה בן שחר: 'נ' בן שחר, ישראל ושרי האומות: מלחמה טהרה וטומאה - פירושי עשר ספירות המיוחסים לר' יוסף ג'יקטילה, לוס אנג'לס תשפ"א; וראו גם: H. Lachter, 'Kabbalah, Philosophy and the Jewish-Christian Debate: Reconsidering the Early Works of Joseph Gikatilla', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 16, no. 1, (2008), pp. 1-58.
- 7 לדיון ראשוני על הדיאגרמות המופיעות בחיבורי ג'יקטילה ראו בן שחר (שם), עמ' 32, הערה 4; א' באומגרטן וא' ספראי, 'מזה הנתיב עולה יעקב עד הצואר: על תנועה ושינוי בתוך האילן הקבלי', מבטים, 3 (תשפ"ד), עמ' 154-174; pp. ; J. H. Chajes, *The Kabbalistic Tree*, University Park 2022, pp. 25-27.
- 8 על הספר **גנת אגוז** ראו: מ"ח ויילר, 'תורת הקבלה של ר' יוסף ג'יקטילה בספריו "גנת אגוז" ו"שערי אורה", טמירין, א (תשל"ב), עמ' 157-186; א' פרבר-גנת, 'קטע חדש של ר' יוסף ג'יקטילה לספר גנת אגוז', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א (תשמ"א), עמ' 158-176; F. Dal Bo, 'Gikatilla's Philosophical Poems on the Hebrew Vowels: Poetry, Philosophy, and Theology in Gikatilla's *Philosophical Poems on the Hebrew Vowels: Poetry, Philosophy, and Theology in Gikatilla's* *Religions*, 12, no. 7 (2021), p. 554. כפי שהראה לכטר, חיבור זה נכתב בשפה לא-קבלית עבור סביבתו הקרובה, במטרה להתמודד עם ההשפעה הפילוסופית שהייתה משמעותית באותן השנים באזורים אלה בספרד. ראו: Lachter (לעיל הערה 6).

אמנם חכמי האומות אין להם איפשרות להגיע ליסוד האמתי מאחר שאין להם תורה, וחוץ לנקודה הם סובבים מבלתי שייגו האמת וילאו למצא הפתח ולעולם הם מבחוץ [...] וא"כ הרי כל תורתנו נקראת נקודה אחת, וכמו שתמצא נקודת כל גלגל באמצעיתו כך נקודה זו שהיא התורה לפני לפנים ויודעי התורה משיגין השם ית' [ברך] פנים אל פנים מאחר שהן באמצע הנקודה שהיא סוד היכל פנימי, אמנם שאר האומות בגלגל שסביב הנקודה הם סובבים ומבחוץ הן עומדים. וכדי שתכנס לאמת אצייר לך צורת הנקודה והגלגל:⁹

כתב יד פריז, הספרייה הלאומית של צרפת (BnF),
Ms. hébreu 811, דף ל"ה עמוד א

כתב יד מוסקוואה, אוסף גינצבורג 625, דף 63 עמוד ג

תמונה 2: מתוך גנת אגוז

בטקסט, שהדיאגרמה מופיעה בצידו, מציין ג'יקטילה קו גבול ברור בין עם ישראל - בעל הגישה אל הנקודה הפנימית, המזוהה עם התורה ועם אותיות אהו"י - לבין שאר האומות העומדות מבחוץ, בלי יכולת למצוא את הפתח להיכנס פנימה.¹⁰ הדיאגרמה עצמה מורכבת מעיגול שבמרכזו נכתב "נקודה" והמילים "יש-ר-א-ל" ו"אה-ו-י" מקיפות אותה; ואילו על ההיקף החיצוני נכתב: "אלף הי ואו יוד נקדה. אומות העולם סביב העגול מחוץ לנקודה וישראל באמצע הנקודה". עבור ג'יקטילה, הניגוד בין הנקודה הפנימית לבין ההיקף מבטא את היחס שבין התורה ושם הו"י לבין החוכמות החיצוניות ויתר הכינויים השייכים לאומות העולם.

שערי אורה

החיבור **גנת אגוז** נחשב במחקר לאחד מחיבוריו המוקדמים של ג'יקטילה. הוא נעדר את השפה הקבלית המפותחת שאותה ניתן למצוא בחיבורו המאוחר יותר, **שערי**

9 גנת אגוז, כתב יד פריס, הספרייה הלאומית, 36 ע"ב.

10 דברים אלו עומדים בזיקה למשל הארמון של הרמב"ם, ראו: הרמב"ם, מורה נבוכים (מהדורת שוורץ), חלק ג, פרק נא, עמ' 654-655.

בשרטוט בולט הקו האמצעי המוליך מהכתר ועד למלכות. אלא שמלבד הקו האמצעי, ג'יקטילה הוסיף משני צידיו גם שתי זרועות, המזוהות עם הספירות חסד וגבורה, ועליהן הוא כתב: "מן הגדולה נאחזים כינויי החסד בשם א"ל"; "מן הגבורה נאחזים כינויי הדין בשם אלהים". העניין מתקשר לטקסט שמובא מייד לאחר מכן:

ואחר שהודענוך אלו העיקרים הגדולים, יש לנו לחזור ולהודיעך מה טעם שבעים שרים נאחזין באברהם ויצחק, שהם א"ל אלהי"ם, ולא ביעקב שהוא סוד יהו"ה יתברך.¹²

עניין זה חוזר אל אותם הרעיונות שראינו לעיל בחיבורו המוקדם של ג'יקטילה, **גנת אגוז**, ולחלוקה בין הפנים המקודש השייך לעם ישראל, לבין החוץ שבו ממוקמות אומות העולם. יחד עם זאת, בעיבוד הקבלי של רעיון זה כבר מדובר על מעגלים שונים של קרבה לאלוהות: במרכז ניצב שם הוי"ה, סביבו מצויים שאר השמות האלוהיים, ומעבר להם נמצאים הכינויים. בהתאמה, רק ישראל זוכים להגיע אל המרחב הפנימי של השם המפורש, ואילו שרי האומות יכולים לאחוז אך ורק ביתר הכינויים.¹³ במובן זה, ניתן לראות את השרטוט **בשערי אורה** כהרחבה וכפיתוח של השרטוט המינימלי **בגנת אגוז**: עם ישראל מזוהה עם הקו האמצעי (דעת ותפארת) ועם שם הוי"ה, ואילו אומות העולם נאחזות בכינויים החיצוניים הממוקמים בספירות המקיפות את התפארת - חסד וגבורה, וזאת בשל זיקתן לאברהם וליצחק המזוהים עם ספירות אלה. הגרעין הרעיוני המובא **בגנת אגוז** שולב בתוך דיאגרמה אחרת, מפותחת יותר, המשויכת כבר לשיח ספירתי ולמבנים הוויזואליים המאפיינים שיח זה.

ספר הקנה ושושן סודות

בהמשך לרעיונות המובאים **בגנת אגוז** וב**שערי אורה**, גם בחיבורים נוספים של ג'יקטילה - ובפרט בחיבורים **שערי צדק** ו**סוד הנחש** - מצויה העמדה כי שם הוי"ה שמור לעם ישראל בלבד, ואילו שאר האומות יכולות להכיר רק את יתר הכינויים והשמות האלוהיים:

צריכי[ם] אנו לידע כי ידו"ד יתברך ידו"ד הוא השם המיוחד לישראל ושאר הכנוין כדמיון הכנפים ומלבושי[ם] שכל שאר השמות מתאחדים בהם שהרי שבעי[ם] שרים של אומות מתאחזים באלו הכינוין ובמלבושיו שלו ושם ידו"ד מיוחד לישראל לבדו.¹⁴

12 י' ג'יקטילה, שערי אורה (מהדורת יוסף בן-שלמה), ירושלים תשנ"ו, עמ' 224. על הרעיון בנוגע לייחוד שם הוי"ה לישראל בקבלת ימי הביניים, ראו: ח"ה בן-ששון, שם יהוה: משמעותו של שם האל במקרא, בספרות חז"ל ובמחשבה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשע"ט; A. Afterman and E. Matanky, 'The Dyad of Four-Letter Divine Names in Early Kabbalah and Its Sources', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy*, 30, no. 2 (2022), pp. 219-250.

13 א' באומגרטן, 'שמות האל בפרדס רמונים - בין ר' יוסף ג'יקטילה לזהר', מחשבת ישראל (בפרסום) ובהפניות שם.

14 י' ג'יקטילה, שערי צדק, קראקא תרמ"א, כא ע"ב.

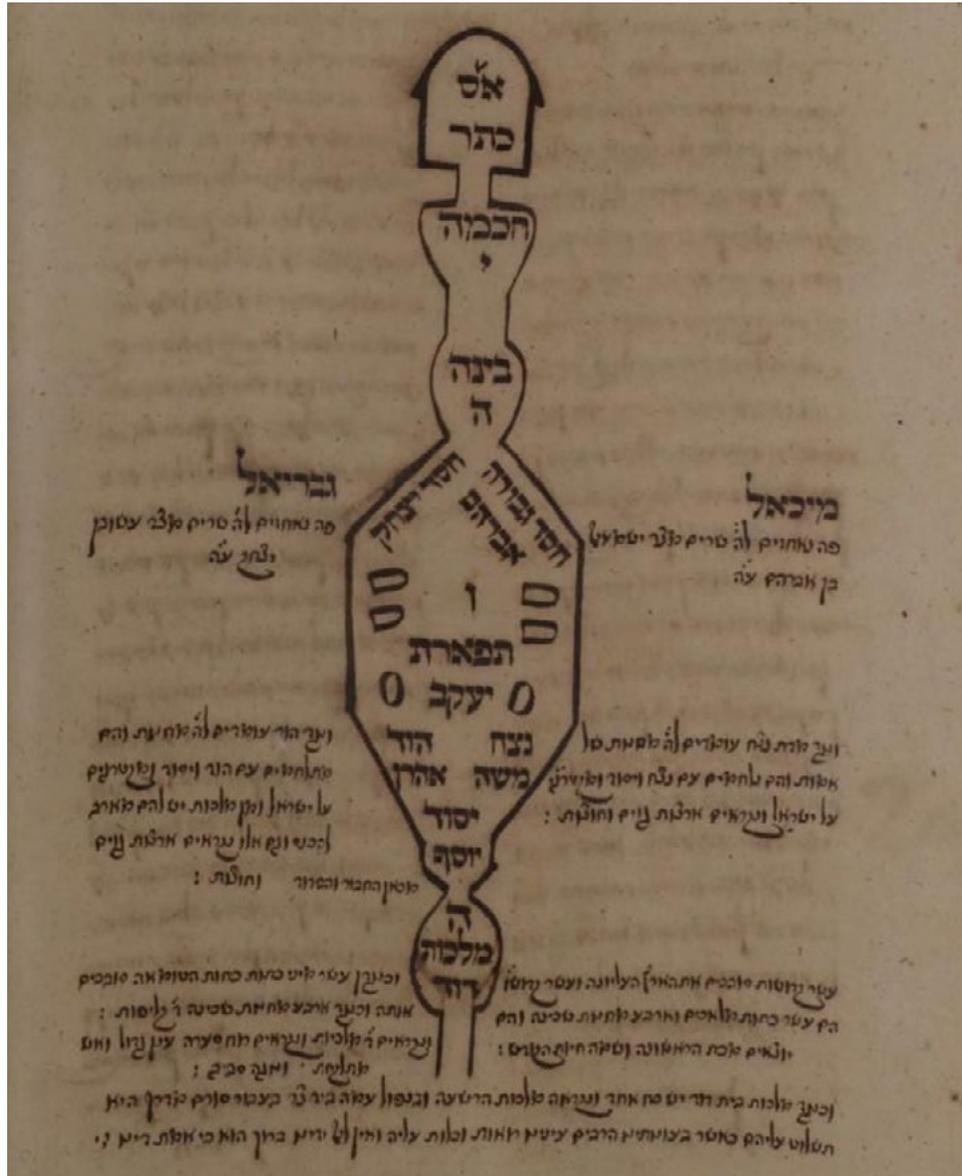
בשונה משני השרטוטים הקודמים, שנוצרו ככל הנראה על ידי ג'יקטילה עצמו ושולבו בתוך הטקסט באופן אורגני, שרטוטים אלה לא מצויים בכתבי היד הקדומים של **סוד הנחש**, וככל הנראה הם נעשו בתקופה מאוחרת יותר, בעקבות ג'יקטילה ולא על ידו.¹⁷ כפי שניתן לראות, המבנה הבסיסי של הדיאגרמה **משערי אורה** נשמר גם כאן: כל אחת מעשר הספרות ממוקמת במקומה, ואברהם ויצחק מיוצגים על ידי שתי הזרועות שבהן נאחזים שרי האומות. יחד עם זאת, ניתן לזהות כאן גם פיתוח משמעותי: לשלושת האבות בשרטוט נוסף גם דוד המלך, המזוהה כאן עם ספירת היסוד, ומשני צדדיו נוסף הכיתוב "מלחמות דוד מהימין" ו"מלחמות דוד מהשמאל".¹⁸ נוסף על כך, לספרות נצח והוד נוספו כינויי הגוף "שוק ימין" ו"שוק שמאל". אף ספירת המלכות זוכה לפיתוח משמעותי: בינה לבין ספירת היסוד נוסף הטקסט "מקום החיבור והפירוד", ומסביב לה נוסף טקסט המציין את עשר הקדושות הסובבות אותה, בזיקה ברורה לעשר הקדושות של ירושלים.

פיתוח נוסף ניתן לזהות בכל המרחב שמחוץ לשרטוט. כאמור לעיל, בחיבור **גנת אגוז** נזכרו אומות העולם הממוקמות במעגל המקיף, וב**משערי אורה** נאמר בטקסט שנוסף לשרטוט כי האומות קשורות לכינויים האוחזים בכינויים א"ל ואלה"ם, המזוהים עם הספרות חסד וגבורה. בשרטוט זה מוקמו ל"ה שרים מכל צד - מימין לחסד ומשמאל לגבורה, וגם המחנות שלהם מוקמו בתחתית השרטוט, מתחת לספרות נצח והוד. מעבר לקו הגבול של השרטוט נוסף הכיתוב: "ל"ה מחנות של האומות נלחמים עם נצח ויסוד מקטרגין על ישראל ואלו נקראים ארצות גוים וחוצות", ומתחת לטקסט השמאלי נכתב במקביל: "ל"ה מחנות של האומות נלחמים עם הוד ויסוד ומקטרגין על ישראל וכאן מקום מערב לעמלק זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך במלכות עולין ליסוד מדרך מערב שהם אורבים ונקראים אלו ארצות גוים וחוצות". אומות העולם העומדות מחוץ לעיגול בשרטוט המוקדם של **גנת אגוז** הפכו לשבעים שרים הנאחזים בזרועות של הספרות חסד וגבורה **במשערי אורה**, ואילו **בספר הקנה** נוספו בתחתית השרטוט גם המחנות שלהם, שמוקמו מימין ומשמאל לספרות נצח והוד.

שרטוט בעל מאפיינים דומים מצוי גם בספר **שושן סודות**, גם הוא חיבור ביזנטי המתוארך לשלהי המאה החמש-עשרה. בחיבור זה הוכנס השרטוט בתוך פירוש לברכת "השיבה שופטינו כבראשונה", הכוללת את הבקשה להסרת ה"יגון" וה"אנחה", שרומזת לשלטון ה"שרים" על המרחב הקדוש. בדבריו, מנגיד המחבר בין "האילן החיצון", דהיינו המרחב שבו שולטים כוחות הטומאה, לבין "האילן הפנימי", שהוא אילן הספרות המייצג את המרחב הקדוש. כדי לבאר את הרעיון הוסיף המחבר שרטוט תואם (ראו תמונה 5), וכדבריו "והנה הצבנו לך התמונה אך כי איננו תמונה רק לצייר הדברים על המתלמד וזה תבניתם".

17 לאור זאת, סביר להניח כי ג'יקטילה לא הכיר את השרטוט הקבלי הקלאסי של סגולתא-סגול-סגול, וזאת על אף השייך הנפוץ של שרטוט שרטוט זה אליו, בשל הימצאותו על שער מהדורת הדפוס הלטינית של שערי אורה מהמאה השש-עשרה. למעשה, מדובר בעיבוד מאוחר ואנכרוניסטי לפעילותו של ג'יקטילה או של בני זמנו, שכן בתקופה זו עוד אין בנמצא שרטוטים המורכבים מעיגולי ספרות וצינורות המחברים בין ספירה לספירה.

18 הזיהוי של דוד עם ספירת היסוד חורג מהמסורת הקבלית המוכרת, שבה דוד מזוהה דווקא עם ספירת המלכות. ראו: ר' קרא איונוב קניאל, קדשות וקדושות: אמהות המשיח במיתוס היהודי, תל אביב תשע"ד.

תמונה 5: תרשים מתוך שושן סודות, כתב יד מוסקווה, גינצבורג 557, דף 38 עמוד ב

כמו בשרטוט שבספר הקנה, גם כאן מסומנים השרים ומחנותיהם בהיקף שמסביב לשרטוט, וכך גם לצד ספירת המלכות מצוינות עשר הקדושות המקיפות אותה.¹⁹

יריעות אילנות הספירות

השלב האחרון, והמפותח ביותר מבחינה ויזואלית, של רעיון ההבחנה בין ישראל לאומות ניתן למצוא במספר יריעות גדולות, שבהן שולב רעיון זה בתוך אילנות מפורטים יותר המציגים את עיגולי הספירות ואת מערך היחסים ביניהם. יריעות אלה דומות הרבה יותר לשרטוטים הרווחים של ארגון הספירות בצורה של סגולתא-סגול-סגול,

19 בתוך השרטוט סומנו שישה חצאי עיגולים. ייתכן כי מדובר בייצוג של שש הספירות הממוקמות שם. אפשרות נוספת היא שמדובר במעין חלונות או פתחים, אשר כפי שנבקש להראות להלן, מהווים מרכיבים נוספים בהבניה הוויזואלית של המרחב האלוהי כעיר מבוצרת.

כך שהספירות מיוצגות בעיגולים אשר ביניהם צינורות שונים.²⁰ אחת מיריעות אלה מצויה באוסף הוותיקן, כתב יד Hebr. 530iii (ראו תמונה 6).²¹

תמונה 6: אילן ר' יוסף ג'יקטילה, כתב יד ותיקן 530iii

יריעה ייחודית זו משמרת בצורתה את עור החיה שממנה היא נוצרה, ועל פי הקולופון המובא בצידה האחורי, היא נוצרה בכרתים בשנת 1451.

בשונה מהשרטוטים הקודמים, שנוצרו בזיקה ישירה לרעיון של יחסי ישראל ואומות העולם כיחסים של פנים-חוץ, יריעות אלה לא יוחדו בהכרח לרעיון זה – אלא יוצריהן

²⁰ על ההתבססות של מודל זה במסורת הקבלית ראו: Chajes (לעיל הערה 7), עמ' 37-88; D. Abrams, 'Divine Multiplicity – The Presentation of Differing Sefirotic Diagrams in Kabbalistic Manuscripts,' *Kabbalah*, 50 (2021), pp. 81-152; J. H. Chajes & Eliezer Baumgarten, 'Visual Kabbalah in the Italian Renaissance: The Booklet of Kabbalistic Forms,' *The Vatican Library Review*, 1 (2022), pp. 91-145.

²¹ יריעות נוספות מצויות גם בכתב יד ותיקן 21 (Vatican Library Ms. Borg. 21); בכתב יד ברשיה (Brescia – Biblioteca Queriniana – MS. L FI 11) – ביריעה זו נוספו סביב ספירת התפארת גם י"ב (השבטים).

ביקשו ליצור יריעות גדולות ככל הניתן, ולכלול בתוכן טקסטים רבים ומגוונים. בין הטקסטים הללו כלולים רבים מאותם מקורות שהובאו לעיל, העוסקים בשרי האומות ובמחנותיהם שמוקמו מחוץ לאילן הספירות.²² שילוב טקסטים אלה בתוך היריעה יוצר תפיסה מחודשת של אילן הספירות כולו, שכן גבולות הדיאגרמה מתפקדים מעתה כגבולות הקדושה, ומבחינים בין הפנים המקודש - שבו נכללים שלושת האבות ודוד המלך, לבין החוץ - שבו ממוקמים שרי האומות, המיוצגים בדמויות כמו עשו וישמעאל, בלעם, עמלק ועמון, אשר מבקשים לפרוץ אל המרחב הפנימי. כפי שהופיע כבר בשרטוטים הקודמים המשויכים ל**סוד הנחש**, גם כאן עיקר המתח ונקודת התורפה המרכזית של עולם הקדושה ממוקמים באזור התחתון של מערך הספירות, ונוספו לו טקסטים המחדדים את הרעיון. כך למשל, באזור המחבר בין ספירת היסוד לבין המלכות מצד שמאל נכתב:

מקום מלחמות דוד לשמאל היסוד

מצד השמאל גבל ועמון ועמלק²³ ושאר כמה חיילות של מטה, ובמקום זה אורבים לעולם, כי המקום הזה נקרא 'דרך' ועל זה נאמר: 'זכור את אשר עשה לך עמלק בדרך בצאתכם ממצרים' [דברים כה יז] ב'דרך' ממש כי יסוד הוא סוד הדרך, כי מצד אברהם ויצחק כל ההיכלות סגורים ואין להם דרך ליכנס אבל מירושלם נכנסין לציון ומציון עולין למקום שליחותן, ולפיכך צוח דוד ואמר י"י מה רבו צרי' [תהילים ג ב] ושאר כל הזמירות 'כל גוים סבבוני' [שם, קיח ח], סבוני מכל צד אבל מובטח 'בשם י"י כי אמילם' [שם] ובמקום זה בא בלעם הרשע לקלל את ישראל, ובא מלאך וסגר לו הפתחים ואותה שעה צוח ואמר 'מה אקוב לא קבה אל?' [במדבר כג ח] ר"ל [רצונו לומר] לא מצאתי נקב להכנס באמרו: 'ויעמוד מלאך י"י במשעול הכרמים גדר מזה וגדר מזה גדר מכל צד' [במדבר כב כד] ולפיכך, 'מה אקוב?' [במקום >זה] רצה שרו של עשו להכנס ליעקב וירא כי לא יכול לו, ויגע בכף ירכו והוא מקום הפרצה וסימניך: 'אלה תולדות פרץ' [רות ד יח] אבל לעתיד לבא מה כתיב: 'וגדרתי את פרציהן' [עמוס ט יא].²⁴

ובהתאמה, מימין לספירת היסוד נכתב:

22 עניין זה קשור לתפיסת היריעה כאנתולוגיה הכוללת טקסטים רבים, שהקשר ביניהם לא תמיד מהודק. תהליך זה הגיע לשיא פיתוחו ביריעות כדוגמת היריעה המפוארת או היריעה הוונציאנית הגדולה של חלפן וצרפתי. על יריעות אלו ראו: Chajes (לעיל הערה 7), עמ' 47-74.

23 על פי תהלים פג ג-ח: "כי הנה אויביך יהמיון ומשנאיך נשאו ראש [...] אמרו לכו ונכחידם מגוי ולא יזכר שם ישראל עוד [...] אהלי אדום וישמעאלים מואב והגרים: גבל ועמון ועמלק פלשת עם ישבי צור".

24 ותיקן 530iii, מהדורה דיגיטלית (<https://ilannot.org>) סעיף 8.8. ראו ג'קטילה, שערי אורה (ספירה ראשונה), עמ' 71: "זוהי המידה הלוחמת מלחמות י"י, וששים גבורים סביב לה כולם אחוזי חרב מלומדי מלחמה, להשמיד להרוג ולאבד, ולהחריב הארצות ולעקור המלכויות ולנקום נקמות. וביד המידה הזאת שנקראת צד"ק מסורים כמה מחנות וכמה חיילות הנקראים אנשי המלחמה, בעלי רמחים וקשתות וחצים וחרבות ואבני בליסטראות, ללחום ולעקור ולהשמיד".

מקום מלחמות דוד לימין היסוד

והנה במקום הזה הוא מקום הפרצה אשר שם אורבים המקטרגים להכנס לפנים [...] ובמקום זה נכנסין עמון ומואב עם שאר המקטרגין משאר שרי האומות ועל זה נאמר: 'לא האמינו מלכי ארץ וכל יושבי תבל כי יבא צר ואויב בשערי ירושלים' [איכה ד יב]. ולפיכך הוצרך דוד הזמירות כדי לנצח האויבים ולפיכך הוצרך מגן.

הטקסטים המתומצתים שהופיעו על האילנות המשויכים ל**סוד הנחש** זוכים כאן להרחבה ולפיתוח משמעותי. בכלל הרחבות אלה נזכרת גם דמותו של דוד המלך, מגן ירושלים, המתייצב מול בלעם, עמלק ואויבים נוספים האורבים ב"דרך", המזוהה במפורש עם ספירת היסוד ("יסוד הוא סוד הדרך"). המובאה מותירה אפוא עמימות מסוימת - האם האויבים מכוונים אל ירושלים, או שמא ירושלים היא רק נקודת הכניסה המובילה אל "ציון", אשר במסורת ג'יקטילה **בשערי אורה** מקבילה לספירות נצח והוד. בכך מגיע הממד הגאוגרפי-ארצי של הוויזואליה הקבלית לשיא פיתוחו, כך שהעיר הארצית ירושלים והדרכים המובילות אליה משולבות בתוך המערך האלוהי, והן מזוהות כמוקד זירת המאבק בין עם ישראל, הממוקם בתוך הקדושה, לבין האומות האורבות בחוץ.

לסיכום פרק זה, ראינו ארבע תחנות עיקריות הממחישות את ההתפתחות החזותית בכתבי ג'יקטילה - החל בשרטוטים מינימליסטיים בחיבורים **גנת אגוז ושערי אורה**, עבור דרך שרטוטים מפותחים ומורכבים יותר שצורפו ל**סוד הנחש**, וכלה ביריעות גדולות שנוצרו ככל הנראה אחרי זמנו של ג'יקטילה. התפתחות זו מצביעה על רצף רעיוני יציב: הבחנה עקבית וברורה בין הפנים המקודש, המזוהה עם ישראל ושמות הקודש, לבין החוץ, המזוהה עם אומות העולם והכינויים החיצוניים.

עם זאת, לצד העקביות הרעיונית, עמדנו גם על שינויים מהותיים באופני הייצוג בכל אחד מהשלבים. השרטוטים המוקדמים המצויים ב**גנת אגוז** וב**שערי אורה** הם מינימליסטיים, ומתפקדים כ"דיאגרמה" או "סכמטה" - דהיינו, שרטוטים שנועדו לשמש כלי עזר לצורך חידוד רעיון מסוים. כאמור לעיל, תופעה זו רווחה בשדה הפילוסופיה והמדע של ימי הביניים, והדיאגרמות שבכתבי ג'יקטילה מתבססות על אמצעים גרפיים המוכרים ממסורת זו. כפי שציין יוסף חיות, אין מדובר בהשתייכות למסגרת פילוסופית כשלעצמה, אלא באימוץ של מוסכמות ייצוג מתחום הפילוסופיה הטבעית, שנשזרו בתוך ההקשר הקבלי והוטענו במשמעויות חדשות.²⁵

תיאור זה אינו הולם עוד את השרטוטים המאוחרים והמפותחים יותר, המופיעים בסמוך ל**סוד הנחש** וביריעות הנפרדות: כאן כבר ניתן לזהות תפיסה מרחבית שלמה של האלוהות, עם כיוונית ברורה של מעלה-מטה, ימין-שמאל, דרכים ושבילים המוליכים ממקום למקום וכן הלאה. כך גם סומנו על היריעה נקודות תורפה שדרכן עלולים לחדור כוחות חיצוניים, וכן סומן המיקום שבו חונים האויבים מחוץ למרחב הקדוש. אל מול האיומים הללו מופיעה גם דמותו של דוד המלך, המגונן על העיר ומונע את כניסת האויבים פנימה. שינוי זה מעיד על תמורה עמוקה במעמדו של השרטוט במסורת

25 על הדיאגרמה הקבלית כסכמטה פילוסופית ראו אצל חיות (לעיל הערה 4); Chajes (לעיל הערה 7), עמ' 9-36. עוד ראו אצל Chajes (שם) בעמ' 25-27 על הדיאגרמה המובאת ב**שערי אורה** בהקשרים אלו.

הג'יקטילית: לא עוד ייצוג חזותי ומופשט של רעיון נקודתי, אלא ניסיון לשרטט נרטיב סיפורי שלם, עשיר ומורכב, באמצעים ויזואליים מגוונים ומרובדים.

כיצד יש להבין את המעבר הזה? מה ביקשו להביע אותם מקובלים שפעלו בעקבות ג'יקטילה באמצעות השרטוטים הללו? בסעיף הבא נבקש להציע כיוון חדש להבנת האילנות המפותחים הללו, ולתאר אותם כאילנות מפה הממוקמים בתוך ההקשר הרחב של השיח הקרטוגרפי שפרח באירופה בימי הביניים ובראשית העת החדשה.

טבור העולם - נרטיביות, מרכז וגבולות במפות קדומות

כדי להבין את האופי המיוחד של השרטוטים המאוחרים במסורת הג'יקטילית, ואת האופן שבו הם חורגים ממסגרת הדיאגרמה המופשטת, עלינו להציב אותם בתוך הקשר חזותי-תרבותי רחב יותר. לצורך כך נפנה בדברים הבאים לעיון במפות שנוצרו בימי הביניים, ובראשן מפות ירושלים ומפות העולם (*mappae mundi*).²⁶ בכמה מחקרים שהתמקדו במפות אלה, עמדו אינגריד באומגרטנר וחוקרים נוספים על כך שמפות שנוצרו בימי הביניים, ובראשן מפות העולם ומפות ירושלים, אינן רק ייצוגים גאוגרפיים של חבל ארץ מסוים - אלא הן מבקשות להבנות נרטיבים טעוני-משמעות תאולוגית באמצעות מאפיינים ויזואליים.²⁷ על המפות הוצבו מיצגים חזותיים רב-שכבתיים המקבצים מאורעות מזמנים וממקומות שונים, במטרה לייצר את אותו נרטיב נוצרי מובהק. פרק זה יתמקד אפוא בכמה מאפיינים בולטים בשיח הקרטוגרפי שהתעצב באירופה בימי הביניים, תוך התמקדות בייצוג של ירושלים:

1. **ריבוד נרטיבי:** היכולת להעמיד על פני אותה יחידת שטח סיפורים, דמויות ואירועים מתקופות ומזמנים שונים. במפות ארץ ישראל וירושלים יהיו אלה דמויות וסיפורים למן סיפורי המקרא ועד מסעות הצלב של ימי הביניים.
2. **נקודת המרכז של המפה:** במפה-מונדי (*mappae mundi*) מוקמה ירושלים במרכז העולם, רעיון המבטא את מקומה המרכזי מבחינה תאולוגית, כמושא השתוקקות ואף כנקודת החיבור בין המזרח למערב.

26 על כיוון זה ראו Chajes (לעיל הערה 7), עמ' 15, 275. על המקום של ירושלים באילנות ראו שם, עמ' 145-147. יחד עם זאת, חיות עסק באילנות מאוחרים יותר, כמצוי למשל באילן שיצר המקובל ר' מאיר פופרש שפעל במאה השבע-עשרה, ובאילנות נוספים שנוצרו בעקבותיו. כאמור, עיונו עוסק בתופעות מוקדמות יותר - באילנות ובשרטוטים שנוצרו בימי הביניים ובראשית העת החדשה.

27 I. Baumgärtner, 'Jerusalem, Nabel der Welt', A. Wiczorek, M. Fansa and H. Meiler (eds.), *Saladin und die Kreuzfahrer: Begleitband zur Sonderausstellung*, Mainz 2005, pp. 289-293; I. Baumgärtner, 'Mapping Narratives: Jerusalem in Medieval Mapped Spaces', D. Gneckow, A. Hollenbach & P. Landgrebe (eds.), *Cartography between Christian Europe and the Arabic-Islamic World, 1100-1500*, Berlin and Boston 2020, pp. 185-210; I. Baumgärtner, 'Die Welt als Erzählraum im späten Mittelalter -', I. Baumgärtner, P.G Klumies and F. Sick (eds.), *Raumkonzepte: Disziplinäre Zugänge*, Gottingen 2009, pp. 145-177; P. Arad, Christian Maps of the Holy Land: Images and Meanings, *Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages* 28, Turnhout Brepols, 2020; R. Rubin, 'Timing a Sacred Space: The Diachronic Concept in Early Maps of Jerusalem', *Ofakim*, 61-60 (2004), pp. 323-330; R. Rubin and K. Pinto, 'Image and Reality: Jerusalem in Maps and Views', *Cartographica*, 38, no. 1/2 (2001), pp. 149-155; על היחסים בין מפה לדיאגרמה ראו גם: Krämer and Ljungberg (לעיל הערה 3), עמ' 146-166.

3. **גבול והפרדה בין הפנים לחוץ:** בזיקה לנקודה הקודמת, המרחב יהיה בעל גבולות מוגדרים, כך שהוא יוצר חלוקה בין הפנים והחוץ. בהקשר הקונקרטי של ירושלים, הגבולות מסומנים באמצעות חומות העיר. משמעות הדבר היא הצגת חלוקה בין העיר המקודשת שעליה יש להגן, לבין האויבים החונים בחוץ ומבקשים לפרוץ פנימה.

עיון זה יספק בסיס לדיון במאפיינים מקבילים שכמותם ניתן למצוא באילנות המפותחים שנדונו לעיל, אשר נוצרו בסמיכות לאותן מפות בזמן ובמקום. ברצוננו לטעון כי הדמיון בין המוטיבים הוויזואליים של מפות ירושלים לבין המוטיבים שבאילנות הקבליים אינו מקרי, שכן בשני המקרים העיצוב הנרטיבי נועד בסופו של דבר להניע את המתבונן בהם להזדהות תודעתית ואף לפעולה ריטואלית, שעליה נעמוד להלן.

ריבוד נרטיבי

כיבוש ירושלים בשנת 1099 במהלך מסע הצלב הראשון נחשב לאירוע מכונן בתודעה הנוצרית של ימי הביניים. אירוע זה כונן במובנים רבים את האתוס של השלטון הצלבני בירושלים, שהתקיים באופן מקוטע עד מחצית המאה השלוש-עשרה, ואף עיצב את התודעה הנוצרית כלפי העיר כולה גם שנים רבות לאחר נפילתה לידי המוסלמים. על אף אובדן השליטה הנוצרית על העיר, לא פסקו הכיסופים הנוצריים לשוב ולכובשה, וכפי שציין יהושע פראוור: "לא היה בעולם הדימויים של אנשי ימי הביניים, ובעקבותיהם במערך המושגים ההיסטוריים של מערב אירופה עד ימינו, מושג הקשור יותר למסעי הצלב מאשר זה של 'שחרור ירושלים מעול הלא-מאמינים'".²⁸ כך למשל, ידוע על פריחתה של ספרות שעניינה הוא תכנון הכיבוש מחדש של ארץ הקודש (*De Recuperatione Terrae Sanctae*).²⁹ כמו כן, בבולה משנת 1213, שבה הכריז על מסע הצלב החמישי, הורה האפיפיור אינוקנטיוס השלישי כי בשעת המיסה בכל יום:

חייבים הכל להשליך את עצמם בענווה ארצה, שעה שהמזמור "אלהים באו גוים בנחלתך" [תהילים עט א] מושר בקול רם בפי הכמרים [...] ישיר הכומר שחגג [את המיסה] את התפילה הבאה מעל למזבח: "אלוהים המסדיר הכל בהשגחתו המופלאה, מתחננים אנו בפניך בהכנעה להוציא מידי אויבי הצלב את הארץ אשר קידש בנך יחידך בדמו, ולהחזיר אליה את הפולחן הנוצרי".³⁰

28 י' פראוור, 'ירושלים בתפיסת הנצרות בימי הביניים הקדומים', קתדרה, 17 (תשמ"א), עמ' 40-72 (נדפס גם בתוך: הנ"ל [עורך], ספר ירושלים - התקופה המוסלמית הקדומה 638-1099, ירושלים תשמ"ז, עמ' 40). וראו גם: R. Chazan, *Fashioning Jewish Identity in Medieval Western Christendom*, Cambridge 2004, p. 222; G. Constable, 'The Second Crusade as seen by contemporaries', *Traditio*, 9 (1953), pp. 213-279.

29 ס' שייק, 'בימת סבלו של המשיח: ירושלים בתודעה הנוצרית בשלהי ימי הביניים', א' פרידמן וי' דרורי (עורכים), ספר ירושלים - בתקופה הממלוכית (1260-1517), ירושלים תשע"ג, עמ' 297.

30 S. Schein, 'Jerusalem in Christian Spirituality during the Crusader Period', J. Prawer and H. Ben-Shammai (eds.), *Jerusalem in the Crusader and Ayyubid Periods, 1099-1250*, Jerusalem 1991, p. 224 [התרגום שלנו]. על תפילות נוצריות למען שחרור ירושלים ראו: A. Linder, *Raising Arms: Liturgy in the Struggle to Liberate Jerusalem in the Late Middle Ages*, Turnhout 2003.

גם בשדה הוויזואלי, כפי שהראתה באומגרטרנר, דימויה של ירושלים התגבש במאות אלו כמרכז מטאפורי ונרטיבי דווקא בעקבות נסיגת הנוכחות הפיזית הנוצרית ממנה - אז הפכה העיר לאובייקט של כמיהה תאולוגית, ליעד עתידי של גאולה ולמוקד פיזי-רוחני, שהייצוג הוויזואלי ממלא בו תפקיד מפצה. המפות שנוצרו בתקופה זו במרחב האירופי, בין אם הן מפה-מונדי אוניברסליות או מפות המתמקדות בעיר בלבד, משמרות את ירושלים במרכזן, אך עושות זאת מתוך ריחוק, כפעולה של קונקרטיזציה חזותית של מרכז קדוש אידאלי. הדימויים אינם משקפים את המציאות של העיר כמות שהיא, אלא את תפקידה כעיר על-זמנית ועל-היסטורית - או כפי שניסחה זאת באומגרטרנר, כ"מרחב סיפור" שבאמצעותו נבנה סדר דתי ותאולוגי של העולם.³¹

במפות אלה צוינו וסומנו סיפורים, דמויות ואירועים מתקופות ומזמנים שונים, כדוגמת המסע לארץ ישראל וכיבוש יריחו, יחד עם סיפורים ודמויות מהברית החדשה, ועד לכיבוש הצלבני הימי-ביניימי. דמויותיהם של דוד המלך וישו, המופיעות לרוב במרחב הממופה או נרמזות באמצעות סמלים שונים, ממקמות את העיר בתוך נרטיב גאולי-משיחי הנשען על עבר מקודש, אך גם פונה אל ההווה ואל העתיד. הקרטוגרפיה של ירושלים מגלמת, אפוא, מאמץ תרבותי לדחוס את המרחב המרוחק והבלתי-מושג יחד עם העבר הקדום לתוך מרחב שנראה קרוב ונגיש. כפי שניסחה זאת מילכה לוי בדבריה על מפות ירושלים:

מה היתה מטרתן של מפות אלו? [...] הן צוירו על מנת ליצור דימוי מסוים של ירושלים - זו ירושלים המערבת מסורת נוצרית ומציאות צלבנית - ועל מנת להמחיש את השלטון הנוצרי המתחדש בירושלים של ישו [...] ציירי המפות ניסו להעניק למתבוננים במפות את התחושה כי ירושלים הצלבנית המתחדשת היא אותה ירושלים של כל המסורות וכל המאורעות שהתרחשו למעלה מאלף שנה לפני כן [...] ירושלים מוצגת במפות המהודרות הללו כעיר מפוארת שהיא עירוב של היסטוריה ומציאות. זהו דימוי של ירושלים שאותו רצו הציירים להעביר לנוצרים שמעבר לים, מראה שהלהיב ללא ספק את הדמיון [...] העיר בעלת המסורת הנוצרית המפוארת, הנבנית והולכת תחת שלטון נוצרי מתחדש, עוררה תחושת גאווה בלבותיהם של הנוצרים במערב ובמזרח, ותחושה זו באה לידי ביטוי בולט במפות הללו.³²

המרחב הגרפי של המפה הוא לפיכך מרחב יצירתי, שבו הזיכרון ההיסטורי והחוויה הדתית נטווים מחדש לכדי סיפור מתהווה. באופן זה, המפה עצמה נעשית כלי פעיל להמחשת נרטיב דתי-תרבותי, אשר מדובב את המתבונן הממוקם באירופה הנוצרית המרוחקת ומושך אותו לקחת חלק בסיפור המקודש.

31 Baumgärtner, 'Jerusalem' (לעיל הרעה 27); Baumgärtner, 'Mapping Narratives' (לעיל הרעה 27).

32 מ' לוי, 'מפות ירושלים בימי הביניים', י' פראוור וח' בן-שמאי (עורכים), ספר ירושלים - התקופה הצלבנית והאיובית 1099-1250, ירושלים תשנ"א, עמ' 419. וראו I. M. Higgins, 'Defining the Earth's Center in a Medieval "Multi-Text": Jerusalem in The Book of John Mandeville,' S. Tomasch and S. Gilles (eds.), *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, Philadelphia 1998, pp. 29-54.

נקודת מרכז

מלבד הריבוד הנרטיבי הרווח במפות העולם של ימי הביניים, מוטיב שכיח נוסף - בעיקר למן המאה השלוש-עשרה ואילך - הוא ייצוגה של ירושלים כנקודת מרכז, שאינה משמשת רק עוגן גאוגרפי אלא גם מוקד תאולוגי. אף כי לא כל המפות הקפידו על כך, מוטיב זה הפך נפוץ ומשמעותי במסורת ה-*mappae mundi*. תיאור הנקודה והעיגול שסביבה קיים כפי שראינו גם בשיח דיאגרמטי שאינו גאוגרפי; אולם מיקומו על מפה שמסמנת מרחב ממשי טוען אותו בתוכן נוסף.

ביטוי מובהק לכך ניתן למצוא במפות המפה-מונדי T-O של ימי הביניים: ברבות מהן, ובעיקר החל במאה השלוש-עשרה, משורטטת ירושלים במרכז הצטלבות של שלוש היבשות המוכרות - אסיה, אירופה ואפריקה - כמעין "טבור העולם" (*umbilicus mundi*).³³ המוטיב מקבל עוצמה מחודשת בעקבות מסעות הצלב ואובדן העיר, כך שהייצוג הקרטוגרפי נושא תפקיד כפול: הוא משמר את ירושלים הארצית כמרכז קוסמי, ובו בזמן משמש תחליף דימוי לעיר שאבדה כפי שהיא נצרבה בזיכרון הקולקטיבי הנוצרי.

בהמשך ישיר לכך, דימויי ירושלים במפות רבות מתקשרים לדימויי הגוף האלוהי, בייחוד בגילום דמותו של ישו. במפת אבסטורף (תמונה 7, Ebstorf Mappae Mundi, ~1300) מסומנת ירושלים כעיר מוקפת חומה, שבמרכזה איור של קבר ריק ותחיית המשיח, סצנה המסומנת במסגרת זהב.³⁴ במפה זו מקיף ישו בחסדו את ארצות תבל ואת האנושות כולה, עד אשר אף העמים המפלצתיים ששוכנים בקצוות העולם - כמו אלו המתוארים בשולי אפריקה במפה - מסתופפים תחת כנפיו וכפות ידיו הפרושות. ציור זה של העמים החיצוניים מצוי גם בתחתית מפת הרפורד, שם הם מתוארים בצורות משונות - כאנשים חסרי ראש, בעלי רגל אחת ענקית וכדומה.³⁵ אלא שהמפה כולה היא גם גופו של ישו הצלוב: ראשו מצפון, ידיו במזרח ובמערב, ורגליו בדרום. במקום סמלי ביותר, בירכתי גופו של ישו ובדיוק במרכז המפה (במקום ה"טבור"), שוכנת ירושלים - "טבור העולם", ובתוכה ציור זעיר של ישו הקם לתחייה. כך מתלכדים המרכז הגאוגרפי עם מרכזו של הגוף האלוהי, והעיר נטמעת בטבורו של ישו.

33 על ירושלים כמרכז בתאולוגיה הנוצרית ראו: Schein (לעיל הערה 30), עמ' 213-261.

34 על מפת אבסטורף ראו: G. Pischke, 'The Ebstorf Map: Tradition and Contents of a Medieval Picture of the World', *History of Geo- and Space Sciences*, 5 (2014), pp. 155-161; H. Wolter-von dem Knesebeck, 'Die Ebstorfer Weltkarte als virtuelle Pilgerfahrt', N. Jaspert (eds.), *Wallfahrten in der europäischen Kultur des Mittelalters*, Berlin 2010, pp. 121-146.

35 על מפת הרפורד ראו: S. D. Westrem, *The Hereford Map: A Transcription and Translation of the Legends with Commentary*, Turnhout 2001; N. Reed Kline, *Maps of Medieval Thought: The Hereford Paradigm*, Woodbridge 2001; D. Terkla, 'The Original Placement of the Hereford Mappa Mundi', *Imago Mundi*, 56, no. 2 (2004), pp. 131-150.

תמונה 7: Ebstorf Map, ca. 1235–1240, Kloster Ebstorf, Lower Saxony

במפת הרפורד (תמונה 8, ~1300, Hereford Mappae Mundi) מתואר ישו יושב על כס המשפט ביום הדין, מעל למעגל העולם, ומלאכים לצידו מובילים את הנשמות לגן העדן או לגיהנום. אך מרכז העולם עודנו ירושלים, המשורטטת במרכז עיגול העולם ומסומנת בסמל צלב, וסביבה מוצגים אירועים מקראיים והיסטוריים חשובים לנצרות. ירושלים והחומות המקיפות אותה מתוארות במה שחלק מהחוקרים זיהו כמעין גלגל שיניים גדול, המבטא את תפקידה של ירושלים כמרכז פעיל, הנושא ומניע את העולם כולו.³⁶

36 E. Edson, *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, London: ראו: 36
 N. Reed Kline, *Maps of Medieval Thought: The* על אפשרויות אחרות לזיהוי ראו: 140, p. 1997.
Hereford Paradigm, Woodbridge 2001, from p. 35.

תמונה 8: Hereford Mappa Mundi

פנים וחוץ

אמצעי ויזואלי שלישי שבו נעשה שימוש במפות השונות הוא היחסים שבין הפנים המקודש לבין החוץ, שנתפס כמסוכן ומאיים. בהקשר של מפות ירושלים זוכה רעיון זה לביטוי מובהק באמצעות החומות המקיפות את העיר, עניין הקשור הדוקות למצור הצלבני המפורסם עליה בשנת 1099. כך למשל, במפת מונפלייה מהמאה השתים עשרה

תוארו הכוחות הצלבניים החונים בכניסה לעיר המוקפת חומה,³⁷ ובמפה אחרת מאותה תקופה (תמונה 9) סומן גם מקום הפריצה לעיר באמצעות צלב, ולצידו הכיתוב: "Hic capta est civitas a Francis" ("כאן נלכדה העיר על ידי הפראנקים").³⁸

תמונה 9: Cambrai map of Jerusalem (mid-12th century), Cambrai Cathedral, France. חומת ירושלים, ליד מקום הפריצה מופיע הכיתוב: כאן נלכדה העיר על ידי הפראנקים

- 37 .Montpellier, Bibliothèque interuniversitaire, Section médecine, Ms. H 142, fol. 67v, image 12
 על מפה זו ראו: לוי (לעיל הערה 32), עמ' 482-479; M. Levy-Rubin and R. Rubin, 'The Image of the Holy City in Maps and Mapping', N. Rosovsky (ed.), *City of the Great King: Jerusalem from David to the Present*, Cambridge and London 2013, pp. 352-379
- על איורים המתארים את הצלבנים בשערי ירושלים ששולבו בתוך כרוניקות ראו: P. Arad, 'Le modèle des Croisés: trois conquêtes de Jérusalem par le texte et par l'image', M. Pérez-Simon and S. Hériché Pradeau (eds.), *Quand l'image relit le texte*, Paris 2013, pp. 173-183
- 38 התרגום שלנו. על מפה זו ראו: לוי (לעיל הערה 32), עמ' 433-425. העניין קשור למנהג להגיע למקום זה בכל שנה ב-15 ליולי כדי לציין את יום כיבוש העיר. ראו: Schein (לעיל הערה 30), עמ' 239; י' פראוור, הצלבנים: דיוקנה של חברה פיאוודלית, ירושלים 1973, עמ' 185-195; A. J. Boas, *Jerusalem in the Time of the Crusades: Society, Landscape and Art in the Holy City under Frankish Rule*, London 2001, pp. 30-31

ההבחנה בין הפנים המקודש לבין החוץ המאיים עיצבה בתקופה הצלבנית את הצורך להגן על המרחב הקדוש כאתוס תרבותי, פוליטי ותאולוגי מכונן. רעיון זה קיבל ביטוי מובהק בפעולתם של מסדרים צבאיים-דתיים, ובראשם הטמפלרים וההוספיטלרים, אשר יועדו מראשיתם לא רק להגנה על עולי הרגל אלא גם לשמירה פיזית ורוחנית על המקומות הקדושים בירושלים ובסביבותיה.³⁹ אתוס "שומרי המקדש" לא נשאר רק בתחומו של המעשה הצבאי, אלא חלחל אל המרחב הכרוניקלי: בכרוניקות שנכתבו במהלך המאה השלוש-עשרה, כגון *Rothelin Continuation* או *Libellus de expugnatione Terrae Sanctae*, תוארה ירושלים כמוקד של קדושה מאוימת הדורש הגנה מתמדת, לא רק מפני אויב חיצוני אלא גם כחובה דתית נוכח סכנת השחתה פנימית.⁴⁰

יחסים אלה זכו גם לביטוי ויזואלי במפות בנות-התקופה. אחת הדוגמאות המובהקות לכך היא מפת האג המפורסמת, שבחזיתה מתוארת סצנה דרמטית של גירוש המוסלמים מירושלים. במרכז הסצנה ניצב גיאורגיוס הקדוש, פטרונם של לוחמי מלחמת הקודש, המתואר כאביר משיחי הנועץ את חרבו בגבו של אויב מוסלמי הנס על נפשו - ייצוג חזותי מובהק של ניצחון הקדושה על הטומאה.⁴¹

39 C. Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades*, Cambridge, MA 2006

40 P. W. Edbury, *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade: Sources in Translation*, Aldershot: Ashgate 1996; E. Siberry, *Criticism of Crusading, 1095–1274*, Oxford 1985

41 Hague, Koninklijke Bibliotheek Ms. 76 F 5 fol. 1r מתקופת התנ"ך והברית החדשה, כדוגמת סקילת סטפאן הקדוש המתוארת משמאל, בסמוך למקום הכנסייה הקרויה על שמו. על מפה זו ראו: לוי (לעיל הערה 32), עמ' 445–449; Levy-Rubin and Rubin (לעיל הערה 37).

תמונה 10: Hague map, 1170-1180, The Hague, KB, National Library of the Netherlands, KW 76 F 5, fol. 1r

באיורים ששולבו בכתבי קודש נוצריים, כגון בתנ"ך מאויר מראשית המאה השתים-עשרה (ראו תמונה 11), ניכרת אותה שפה ויזואלית של שמירה וגאולה: דוד המלך נראה מנגן בנבל, ומעליו אבירים צלבניים נלחמים במידות הרעות, אויבי הנצרות המוסרית והאמונית. דימוי זה איננו מטאפורה בלבד, אלא הוא חלק ממערך של דמיון גאוגרפי ותאולוגי שלפיו המרחב המקודש מצריך טיהור מתמיד, הכולל הגנה והפעלה של כוח צדק אלוהי.⁴²

42 כך גם בפרסקו מאותה התקופה המצוי בתקרת כנסיית Doppelkirche Schwarzrheindorf סמוך לבון, צויר ישו (יחד עם הטלה שאיתו הוא מזוהה) יושב על כסא המלוכה, ומסביבו שנים-עשר שערי העיר. על ציורים אלה ראו: ב' קוחנל, 'השפעת מסעי הצלב על התיאורים החזותיים של ירושלים',

תמונה 11: דוד המלך יושב על כסאו בירושלים. Dijon BM Ms.14 Bible of Stephen Harding (1109-1111), Bibliothèque municipale de Dijon Burgundy, France, p. 13v

שלושת המרכיבים הללו - ריבוד נרטיבי המאחד זמנים ודמויות מתקופות שונות על פני מפה אחת, מקומה המרכזי של ירושלים מבחינה תאולוגית וחזותית כ"טבור העולם", ומיקום החומות כקו הפרדה ברור ומובחן בין הפנים לחוץ - הם אמצעים ויזואליים רבי-חשיבות שבהם השתמשו מתקני המפות בימי הביניים כדי להעמיד יצירה בעלת נרטיב סיפורי שלם המציג את עיקרי האמונה הנוצרית. עניין זה מתקשר למגמה רחבה יותר של לוקליזציה בקדושה הירושלמית: במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה התרבו

¹ פראוור וח' בן שמאי (עורכים), ספר ירושלים - התקופה הצלבנית והאיובית 1099-1250, ירושלים תשנ"א, עמ' 412-413. בכנסיות אחרות הותקנו נברשות ענק של חומות ירושלים המדמות את 'ירושלים של מעלה' אשר מאירה את העולם התחתון (שם, עמ' 409-411).

באירופה אתרים המדמים את טופוגרפיית ירושלים - בין השאר באמצעות שחזורים של "דרך הצלב" בכנסיות רבות ברחבי אירופה, בניית דגמים מוקטנים של כנסיית הקבר והקמת קפלות ייעודיות המוקדשות לסצנות מחיי ישו.⁴³ כחלק ממגמה זו עלה גם הריטואל של עלייה לרגל פנימית או מדומיינת אל העיר הקדושה (*peregrinatio interiora*), כך שהמרחב הלוקאלי שעוצב בהתאם פועל בו כקטליזטור של זיכרון דתי.⁴⁴ תופעה זו אפשרה למאמינים להשתתף במסע הצלייני היוקרתי ואף להימצא בתוך העיר ירושלים, וזאת בלי שיצטרכו לעזוב את ביתם ואת סביבתם הקרובה.⁴⁵

בהקשר זה, למפות יש תפקיד מרכזי כגשר המתווך בין המרחב האירופי שבו ממוקם המאמין לבין מושא כיסופיו בירושלים. ביכולתו של המאמין למקם את עצמו על המפה, ובכוח הדמיון לצאת למסע אל עבר מרכזה, שם הוא יפגוש את גיבוריו וישחזר את סיפוריהם. דוגמה לכך היא מפותיו של הנזיר מתיו פאריס (Matthew Paris) מהמחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה: במנזר סנט אלבנס באנגליה שורטטו מפות איטינרר (מפות מסלוליות) המציגות את הדרך מלונדון, דרך אירופה ועד ירושלים, בשילוב איורים וטקסט לאורך הנתב.⁴⁶ במובן זה, המפות שימשו כמתווך

43 Rubin and Pinto (לעיל הערה 27).

44 שיין (לעיל הערה 29), עמ' 293-297, 307; H. van Asperen, "As if they had physically visited the holy places", *Two sixteenth-century manuscripts guide a mental journey through Jerusalem* (Radboud university library, mss 205 and 233), G. Jeroen, V. Mariëtte and W. Wouter (eds.), *The Imagined and Real Jerusalem in Art and Architecture*, Brill 2015, pp. 190-214; B. Kühnel, *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem: Representations of the Holy City in Christian Art of the First Millennium*, Rome 1987; D. K. Connolly, 'Imagined Pilgrimage in the Itinerary Maps of Matthew Paris,' *The Art Bulletin*, 81, no. 4 (1999), pp. 598-622; Z. Shalev, 'Sacred Geography, Antiquarianism and Visual Erudition: Benito Arias Montano and the Maps in the Antwerp Polyglot R. Bartal and H. Bible', *Imago Mundi*, 55, no. 1 (2003), pp. 56-80. Vorholt, 'Between Jerusalem and Europe: Essays in Honour of Bianca Kühnel', Leiden and Boston 2015. וכן: Rubin; (לעיל הערה 37); B. Kühnel, G. Noga-Banai, and H. Vorholt (eds.), *Visual constructs of Jerusalem*, Turnhout 2014. נכון לציין תופעה מקבילה גם במרחב המוסלמי, הכוללת הפנמה של העלייה הפיזית לרגל, ויצירת "גאוגרפיה פנימית" כהגדרתו של מרטיני. ראו: G. M. Martini, 'Geografie interiori del pellegrinaggio alla Mecca', M. Biffi and I. Gagliardi (eds.), *Geografie Interiori: Mappare L'interiorità Nel Cristianesimo, Nell'ebraismo e Nell'Islam Medievali*, Firenze 2020, pp. 177-196.

45 ההימנעות מעלייה ממשיית לרגל לא נבעה רק משיקולים של מרחק או אמצעים, ואף לא מהשליטה המוסלמית על העיר; התנגדות זו ניתן למצוא עוד בתקופה הצלבנית נוכח הדגשת אידאל ה"יציבות", דהיינו ההתמסרות למסדר הנזירי המקומי, כמו גם הדרישה להתמקדות במרחב הרוחני פנימי ולא בזה החיצוני פיזי. ראו: שיין (לעיל הערה 29), עמ' 246; P. Fredriksen, 'The Holy City in Christian Thought', N. Rosovsky (ed.), *City of the Great King: Jerusalem from David to the Present*, Cambridge and London 2013, pp. 74-92, at p. 90. גם פראוור תיאר את הריחוק של הנצרות מירושלים הממשית, שעה ש"הנצרות שקדה על הבלטת הרוחניות שבמושג 'ירושלים', ברצותה להבליט את הניגוד שבין ירושלים של מעלה אשר לה ורק לה נזקה הנצרות, לבין העיר הממשית, ירושלים של מטה השבויה בידי המוסלמים". ראו פראוור (לעיל הערה 28), עמ' 269-270.

46 ראו Connolly (לעיל הערה 44). קונולי מראה כיצד נזירים וקוראים היו יכולים לצאת למסע באמצעות מעקב אחר המפה המאוירת, ולראות בה מסלול מובנה של התקדשות. בהקשרים אחרים, צ'ארה דיאגוסטיני הראתה כיצד נעשה שימוש במפות במסגרת ה"תאטרון הקיסרי", מופע שבו מעגל מלומדים התאסף מסביב לפטרון כדי להאזין ליצירה כתובה או לבצעה. כחלק ממופעים אלה נתלו מפות והוקראו אפיגרמות הממקדות את המבט של המתבוננים. ראו: C. D'Agostini, 'Mapping Empires: Re-appropriations of Ptolemy's Geography from the 12th to the 15th century', Ph.D. dissertation, Syddansk Universitet, 2021.

חזותי וממשי המשלים את המאמץ הרוחני של הריטואל, והן אפשרו "מסע מדומיין" על הנייר, לצד המסע הפיזי בכנסייה או באתר המקומי. הקרטוגרפיה, כמו הליטורגיה, שימשה כמעין טקסט חזותי שניתן לממשו.⁴⁷

אילן-מפה: האילן הקבלי כמרחב גאוגרפי

בפרק הקודם הצבענו על שלושה מאפיינים בולטים שבאמצעותם עיצבו יוצרי מפות בימי הביניים נרטיב תאולוגי-נוצרי שבמרכזו ניצבת ירושלים. נרטיב זה שימש כאמצעי ביצועי שבכוחו היו יכולים המאמינים לצאת למסעות צליינות מדומיניים אל עבר האתרים הקדושים. כעת נשוב אל השרטוטים המלווים את כתבי ג'קטילה שבהם פתחנו.

כאמור לעיל, שרטוטים אלה עברו מדגם מופשט דמוי סכמטה שנועד לבטא רעיון, לשרטוטים מורכבים שבהם ניתן לזהות תפיסה מרחבית של האלוהות, וביצירתם נעשה שימוש בכלים ויזואליים דומים לאלה שנעשה בהם שימוש במפות. באילנות ניתן למצוא סיפורים מקראיים שונים, למן אדם והנחש בגן עדן, עבור דרך אבות האומה, בלעם ועמלק, ועד לדוד ועמון. כל אלה מוקמו על פני המרחב, ויצרו נרטיב קוהרנטי ויציב המתאר את המאבק שבין כוחות הטומאה הממוקמים מחוץ למרחב האלוהי, לבין כוחות הקדושה הממוקמים בפנים ומגינים על מרחב זה.⁴⁸ המיקום של כל אותם גורמים מאיימים מבחוץ הודגש באמצעות הפסוק "כל גוים סבבוני בשם יהו"ה כי אמילם" [תהילים קיח ח], הממוקם באמצע השרטוט הקבלי. שם הו"ה, המזוהה עם ספירת התפארת, הודגש ומוקם במרכזו של השרטוט. החלוקה בין המרחבים והגבול המפריד ביניהם הודגשו אף הם באמצעים ויזואליים, בצורת קו המקיף את המרחב הקדוש, ובו מוקמו עיגולים המדמים שערים שבהם חונים כוחות הטומאה. ביריעות הגדולות יותר, הצינורות המחוברים בין הספירות מתפקדים בעצמם כסמן גבול ברור, או שהשרטוט הקבלי כולו הוקף בעיגול המתפקד כמעין חומה חוצצת. כל אלה מעידים על תודעה ויזואלית חדשה: לא עוד שרטוט רעיוני בלבד, אלא מיפוי בעל מאפיינים טופוגרפיים ממשיים, שבו נעשה שימוש באמצעים ויזואליים דומים לאלה שנעשו במפות שנדונו לעיל.

נוסף על ההקבלות הללו בין המפות לבין האילנות, עניין מיוחד קיים בשרטוטים הקבליים גם ביחס לירושלים עצמה. ירושלים אינה ממוקמת במרכז השרטוט כמצוי במפות, אלא דווקא בתחתיתו, כחלק מזיהויה עם ספירת המלכות; ואילו במרכז השרטוט מצוין שם הו"ה, המזוהה עם ספירת התפארת. יחד עם זאת, כפי שנדון לעיל, מרכז הכובד בשרטוטים אלה הועבר מטה: האיום מפני פריצה מוצג מימין ומשמאל לספירת היסוד, שם מוקם דוד המלך, הפועל כמגן העיר הקדושה מפני כל האויבים שחותרים להגיע אליה. אף שלא מוקמה במרכז המפה, ירושלים זכתה באילנות להדגשה באמצעים ויזואליים אחרים: כמו השרטוט כולו, גם העיר הוקפה בטקסט המתאר את עשר הקדושות הסובבות אותה. באופן זה, הטקסט עצמו מתפקד כמעין חומה המקיפה את העיר, שעה שמחנות הטומאה עומדים מחוץ לגבולותיה וממתנינים כביכול לשעת כושר לחדור פנימה.

47 ראו Arad (לעיל הערה 27), ובמיוחד עמ' 33-46; Chajes (לעיל הערה 7), עמ' 8, 36.

48 עוד על המגוון הנרטיבי שבאילנות ראו באומגרטן וספראי (לעיל הערה 7).

השמירה היתרה על העיר הקדושה היא חלק מאותו מהלך נרחב של ג'יקטילה שעליו עמדנו לעיל, של הפרדה בין עם ישראל לבין אומות העולם. גם לירושלים, כמו ביחס לשם הקדוש שנזכר כבר בגנת אגוז, אין לאומות העולם כל גישה, והיא מיוחדת לעם ישראל בלבד. כך למשל, באחת מיריעות אלה נכתב:

והנה א"י של מטה מכוונת כאומ' [רו]: 'ירושלים הבנויה כעיר שחברה לה יחדו ששם עלו שבטים שבטי י"ה עדות לישראל' [תהילים ככד ד]. המדה הזאת היא מיוחדת לישראל לבד שנ' [אמר]: 'כי חלק י"י עמו יעקב חבל נחלתו' [דברים לב ט], וכתו' [ב]: 'י"י מנת חלקי וכוסי אתה תומיך גורלי' [תהילים טז ה].⁴⁹

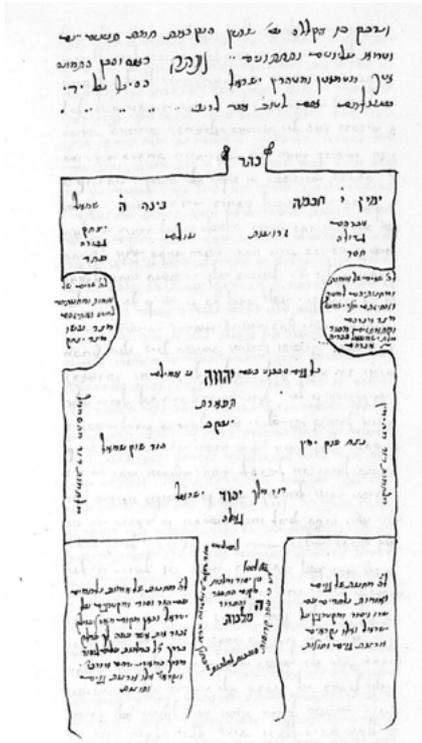
באופן זה ניתן לראות בציון של ירושלים זירה נוספת, מקבילה לשם הוי"ה, שיוחדה לעם ישראל, שעה שלאומות העולם נאסרה הגישה אליה - עמדה מעוררת עניין לאור המציאות הממשית של אובדן השליטה היהודית על העיר מזה כמה מאות שנים.

בכך מתבסס ומתחזק הזיהוי של האילנות הקבליים שנוצרו בשלבים המאוחרים והמפותחים של כתבי ג'יקטילה כמפות שמיימיות, ואולי אף יותר מכך - כמפות קרב תאולוגיות, המתארות באופן גרפי את מאזן הכוחות הרוחני שבין הפנים הקדוש לבין החוץ המאיים. מלבד הגבולות והשערים המסומנים באילנות, מסומנים בהם גם צירי חדירה פוטנציאליים, נקודות תורפה אסטרטגיות ואף מיקום המחנות המאיימים מבחוץ. המיקום של אבות האומה, דוד המלך ושרי האומות על פני המרחב, מהדהד לא רק את המבנה הספירתי אלא גם את ההיסטוריה של העימותים על המרחב המקודש של ארץ ישראל וירושלים: הטקסטים הקצרים המשובצים בשרטוט יוצרים מעין "סיפור מלחמה", שבו המזמורים משמשים כלי הגנה, ודוד איננו רק דמות עבר אלא דמות על-היסטורית השומרת על העיר. כמו במפות ירושלים, שבהן שוכנים זה לצד זה סיפורים מקראיים ואירועים מאוחרים, גם כאן מתכנסות שכבות זמן שונות בתוך מבנה אחד המציג נרטיב שלם.⁵⁰

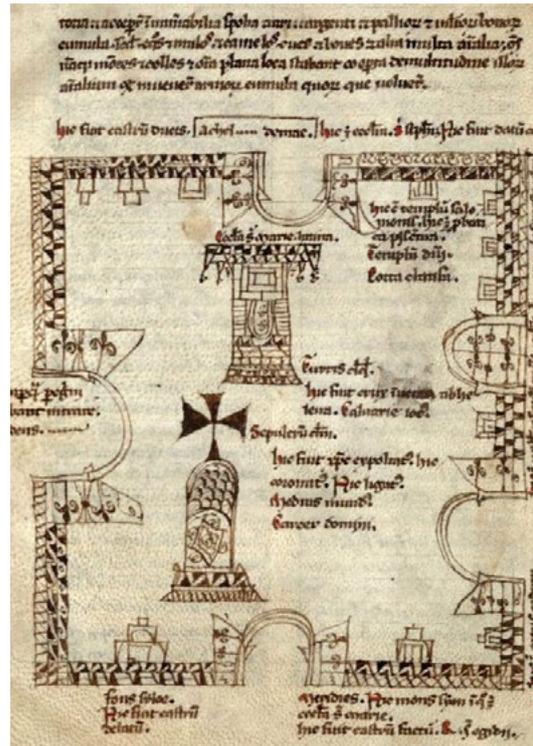
49 כ"י ברשיה, מהדורה דיגיטלית (<https://ilanot.org>), סעיף 10.12. זיקה נוספת לירושלים באילנות אלה עולה מציטוט של משנת 'עשר קדושות' בסמוך להם, כמו גם העיסוק במחיצות השונות העוטפות את המלכות בהתאם למחיצות השונות של ירושלים. ראו למשל כ"י ברשיה, סעיף 10.13; וכן הדיון אצל בן שחר (לעיל הערה 6), עמ' 41-49. על הזהות בין ירושלים לבין שם הוי"ה המיוחדים לישראל בלבד כותב ג'יקטילה במקום אחר: "נמצאת למד כי שם ידו"ד מיוחד לישראל לבד ושאר האומות ושריהם מתאחזים במלבושיו. וזהו סוד 'זאת ירושלים בתוך הגוים שמתיה וסביבותיה ארצות' [יחזקאל ה ה] והנני מפרש שם ידו"ד חלקו מן הארץ ירושלי'ם] וחלקו מן האומות ישראל וזהו סוד 'כי שמך נקרא על עירך ועל עמך' [דניאל ט ט] וכתב 'כי בחר ידו"ד בציון איוה למושב לו' [תהלים קל ביג], ואמר 'ברוך ידו"ד מציון שוכן ירושלים הללויה' [שם, קלה כא], 'מציון מכלל יופי אלהים הופיע' [שם, נ ב] כלומר מציון הופיע לשכון בירושלי'ם] (שערי צדק, כא ע"ב). כך גם בפירוש עשר ספירות, כ"י מוסקבה גינצבורג 90, 41 ע"ב: "ונקרא הר ציון מפני כי העשירית נקראת ירושלים של מעלה והיא מקבלת שפע מן הצדיק יסוד עולם הנקרא ציון, כי ירושלים של מטה, הר ציון הוא המגדל שומר העיר, כן ירושלים של מעלה הר ציון הוא בן זוגו ושומר אותו מן המקטרגים שלא יכנסו בה". ראו: מ' אידל, 'ירושלים בהגות היהודית במאה ה"ג', 'פראוור וח' בן שמאי (עורכים), ספר ירושלים - התקופה הצלבנית והאיובית 1099-1250, ירושלים תשנ"א, עמ' 275. על המקבילות שבין מכה הארצית לבין זו השמיימית ראו Martini (לעיל הערה 44), עמ' 188-189.

50 זאת ועוד, ייתכן שניתן לזהות באילנות התייחסות ממוקדת עוד יותר לדימוי הנוצרי של ירושלים. כאמור לעיל, במפות סומנה נקודת פריצת החומה במהלך מסע הצלב הראשון כנקודה מקודשת שסומנה בצלב, אשר אליה גם הגיעו בפועל עולי הרגל במסע תהלוכה לציון יום כיבוש ירושלים שהתקיים ב-15 ליולי בכל שנה. בהתאמה, באילנות קיים זיהוי של נקודת התורפה שדרכה ביקש

דברים אלו באים לידי ביטוי גם בהתייחס למוסכמות הייצוג (conventions of representation), כגון ציור שערי ירושלים כעיגולים מובחנים הממוקמים על גבי קו החומה, כפי שמופיע בכמה מהמפות הידועות אשר אומצו באילנות המאחרים, ובעיקר בשרטוט שבספר הקנה⁵¹ שם, כמו במפות, בתוך העיגולים מוקמו הכוחות החונים מבחוץ ומבקשים לפרוץ פנימה. כפי שניתן לראות את הכוחות הצלבניים חונים מחוץ לשערי העיר, שבמרכזה כנסיית הקבר במפת מונפלייה, ובהתאמה - השרים ומחנות האומות העומדים מחוץ למרחב הקדוש, שבמרכזו שם הוי"ה בשרטוט הקבלי.

תמונה 13: דיאגרמה בתוך: ספר הקנה, כתב יד מינכן, ספריית מדינת בוואריה, מס' 42, דף רכ"ח עמוד ב.

תמונה 12: מפת ירושלים הצלבנית (מונפלייה, המאות 12-13). Montpellier, B. u. Médecine, H 142, f. 067v.

”כי הקדושה צורך גדול בספירות”: המפה כהזמנה לפעולה

לעיל עמדנו על תפקידן ועל חשיבותן של המפות כחלק מהניסיון הרחב להעתיק את עולם הפולחן, המזוהה עם ירושלים, אל המרחב הנוצרי האירופי. אותן מפות אפשרו למאמין האירופאי ”לעלות לרגל” לירושלים באופן מדומיין, לבקר במקומות הקדושים

נחש הקדמוני להיכנס, כדוגמת הסימון לצד ספירת המלכות המזוהה כאמור עם ירושלים: ”והנה ממקום הזה יצא אותו שנאבק עם יעקב אע”ה [...] כי כל היכלות הם סגורים אמנם בכף ירך יעקב למטה יש לה פרצה שפרץ אדם הראשון” (כ”י ברשיה, סעיף 5.17). הנחש המבקש לפרוץ פנימה מופיע גם במקום אחר ביריעה זו: ”הנחש וכל חיילותיו ומחנותיו [...] תשוקתם לקטר ולפרוץ גדר כדי ליכנס ולהתחבר” (כ”י ברשיה, סעיף 4.13). באילנות אחרים נמצאת נקודת התורפה לצד ספירת היסוד (כתב יד וטיקן אבריקה 530iii, סעיף 8-8), או בצינור המחבר בין ספירת הוד למלכות (היריעה המפוארת, כ”י אוקספורד 1949, סעיף 1.11.18).

51 הדמיון הרב בולט - זאת על אף הפערים בין ספר הקנה, ובמיוחד כתב יד ספציפי זה של החיבור, ובין מפת מונפלייה. ניתן להניח כי מוסכמות ייצוג שכאלה היו רווחות ומקובלות בשדה התרבותי.

ולבצע את פעולת הצליינות בלי לצאת בפועל מביתו או מגבולות עירו. בדומה לכך, גם לנגד עיניהם של מתקיני האילנות עמדה השאיפה להניע את המתבונן בהם לפעולה כלשהי. עיון בטקסטים שמוקמו על היריעה חושף את דרכי הפעולה של דוד המלך הנלחם באויביו באמצעות מזמורי תהלים, המשמשים כמזמרות המונעות את כניסת הפולשים. תפיסה זו, שמקורה אף היא בכתבי ג'יקטילה, מעודדת את המתבונן להשתתף גם הוא בקריאת המזמורים, ובכך לראות את עצמו כלוחם בצבא דוד המגן על המרחב הקדוש מפני איום החדירה כפי שזה נגלה לנגד עיניו בשעת המעשה - שכן "בהיות האדם מסדר אותן הזמירות, אזי מסתלקין והולכין להם אותם המשחיתים והמקלקלים והמעכבים".⁵²

אך מלבד זאת, אילנות אלה נוצרו בזיקה ישירה ל**סוד הנחש**, אחד מפרקי ה"סודות" המיוחסים לג'יקטילה. סודות אלה עוסקים ברובם הגדול בביאור טעמי המצוות על דרך הקבלה, לפיהם למעשה האנושי חשיבות גדולה ביכולתו לפעול ולהניע את הספירות שבעולם העליון. בטקסט שנוסף לשרטוט של **ספר הקנה** אף נאמר במפורש כי הוא משקף את אופן ההשפעה של עם ישראל על ההיכל העליון: "ועתה ראה והבן התמונה היאך מטמאין ומטהרין ישראל ההיכל על ידי פעולתם אם לטוב אם לרע". כך גם קטעים מתוך סודות אלה שובצו בתוך היריעות הגדולות, כדוגמת הפרק **סוד הקדושה** - שממנו נלקחו הטקסטים על השרפים העומדים משני צידיה של ספירת היסוד שהובאו לעיל, כך שתכלית אמירת הקדושה היא: "כי הקדושה צורך גדול בספירות כי היא סוד חזוקם והמשכת כח ואצילות מספירה לספירה ורבויה כח וברכה".⁵³

שילוב טקסטים בעלי ממד ביצועי בתוך היריעה הופך אותה ממפה היסטורית רחוקה המשלבת סיפורים מן העבר, למפה קיומית המבטאת את מערך היחסים העכשווי העומד לנגד עיני המתבונן ביריעה, ומזמינה אותו להצטרף וליטול חלק במאבק מזוין זה. עליו לחזק את מערך ההגנה נגד הכוחות החיצוניים באמצעות אמירת הקדושה, המאפשרת להמשיך ברכה אל העולם התחתון, או שבכוח זמירותיו הוא כורת ומרחיק את הכוחות החיצוניים ממרחב הקדושה. על פי אותו העיקרון מתבארת גם מצוות מזוזה, שבה נאמר:

דע כי כל השמירה והקדושה והטהרה הם בהיכלי השם ית' [ברך] שמו, כלומ' באלו עשר ספירות. ודע כי חוץ להיכלי הספירות יש דברים אחרים חיצוניים ונקראים כחות הטומאה. ואם חס ושלוש פוגעין באדם מזיקין אותו. והשם ית' [ברך] מרוב אהבתו על ישראל נתן להם ב' פרשיות הללו שהם שמע ישראל והיה אם שמוע. והם סוד שני ספירות שהם גדולה גבורה. וסביב גדולה גבורה הם כחות החיצוניים. וכדי לשמור את ישראל מן הכחות החיצוניים העומדים סביב גדולה גבורה הנקראים מזוזות היכל העליון צווה לישראל לשים מזוזה בשערי בתיהם כדי שלא יהיה רשות לכחות החיצוניים ליכנס לבתיהם של ישראל שלא יזיקו אותם [...] והנה המזוזה שומרת בפתח מכל כחות הטומאה החיצוניים.⁵⁴

52 ג'יקטילה, שערי אורה, הספירה העשירית, עמ' 54. על הרחבת מושג הסימן אצל ר' יוסף ג'יקטילה, מן הערך הגימטרי והצירוף אל הממד התאורגי של התפילה וההיגוי בהקשר ניאופלטוני ופיתגוראי, ראו Morlok (לעיל הערה 11).

53 כ"י וטיקן ebr. 214, 58 ע"ב.

54 שם, 77 ע"ב-78 ע"א מזוזות נוספות מצויות גם סביב היסוד, וכדי להגן על פתחים אלה יש צורך בפעולה נוספת של חיזוק המרחב האלוהי הנעשה באמירת הקדושה. ראו: סוד הקדושה, שם,

תפיסת השמירה המוגברת על החלק העליון של מערך הספירות, החסד והגבורה כבר נדון לעיל, והוא מתואר באילן־מפה כשערים סגורים שדרכם אין לאויבים אפשרות כניסה. בהתאמה, גם המרחב הארצי, הבתים של כל אדם מישראל, זוכה לשמירה שכזו בזכות מצוות המזוזה, המונעת מהכוחות החיצוניים להיכנס פנימה. כמו באילנות, גם בתי ישראל מוגדרים באמצעות אותה הבחנה של פנים לעומת חוץ, וכמותם גם הוא דורש פעולות של שמירה מפני פריצה פנימה של הכוחות החיצוניים הצרים עליו.⁵⁵ בהמשך לזה, את ההקבלה למרחב העליון אפשר לראות לא רק במרחב של הבית אלא גם בגוף האנושי, כפי שמופיע במפורש בהמשך **סוד הקדושה**:

בהיות אבריו של אדם קדושים נעשים כמו ארון וכרובים לשרות בו שכינה [...] כלומר אם תקדשו עצמיכם במצות עשה בציצית ובתפילין ובמזוזה ובסוכה ובלולב ושאר כל מצוה עשה הרי אני גם כן קדוש ואני שוכן בגופכם ואתם נעשים לי כמו ארון וכרובים ומשכן וכלים כי המשכן וכליו וארון וכרובים כלם רמוזים בצורתו של אדם [...] נמצא קדוש שוכן על גבי קדוש.⁵⁶

הגוף האנושי מקביל למרחב המקדש, ובו כל איבר ואיבר מקביל לכלי מן הכלים שבמקדש. כמו שראינו לעיל, הזיהוי בין איברי האדם וכלי המקדש מצוי גם באילנות, ובהקשר הנוצרי אף במפות העולם; אלא ששם נראה היה במבט ראשוני שמדובר בגוף האלוהי המזוהה עם מערך הספירות. לאור קטעים אלה, יש מקום לקריאה מחודשת של מערך האיברים המצוין על גבי היריעות הללו לא רק כחלון אשר מבעדו נשקף הגוף האלוהי, אלא גם כמראה שבה מזהה האדם את גופו שלו.⁵⁷ כך נוצרת הזדהות בין האדם לבין המרחב הקדוש הניצב מולו, ובכך הוא מוזמן להיכנס פנימה ולהשתתף במאבק המקודש עד אשר "נמצא קדוש שוכן על גבי קדוש".

לאור זאת, פרקי הסודות מאירים באור חדש את אותה מפה שמיימית, שאף כי היא ממוקדת בדינמיקה שבתוך המרחב העליון, היא גם משרטטת דפוס פעולה עבור האדם: בכוח קיום המצוות הוא מקיים את המערכת כולה, הן במרחב האלוהי והן בהדהוד הארצי שלה – בירושלים, בבית ובאדם עצמו כמערכת מסורגת אחת.

דברים אלו מוסיפים חידוד נוסף על הדמיון וההבדלים בין הפרדיגמה היהודית לבין זו הנוצרית. הקרטוגרפיה הנוצרית, כפי שראינו, לא רק סימנה את ירושלים על פני המפה וקידשה בצד העיר השמימית את העיר הגשמית, אלא היא גם שכפלה אותה: טקסי ירושלים הועתקו אל אירופה, ונוצרה אפשרות ממשית לעלייה פנימית או מדומיינת לרגל – ביקור סימבולי במרחב מקודש מדומיין, בלי לצאת מאירופה בפועל. המסורת

558-א-60, ובזיקה למצוי באילן מימין ומשמאל לספירת היסוד.

55 על המזוזה בהקשרים מאגיים ראו: ג' בוהק, 'מזוזות עם תוספת מאגית מגניזת קהיר', דיני ישראל, כו-כז (תשס"ט-תש"ע), עמ' 387-403; O. Yisraeli, 'The Mezuzah as an Amulet: Directions and Trends in the Zohar', *Jewish Studies Quarterly*, 22, no. 2 (2015), pp. 137-161. עם זאת, נראה כי ההקשר המאגי אינו המרכזי בדברי ג'יקטילה.

56 כתב יד ותיקן 214, ebr. 59 ע"א. על ההפנמה של המרחב המקודש אל תוך האדם עצמו, בעיקר במסורת החסידית, ראו רון מרגולין, מקדש אדם: ההפנמה הדתית ועיצוב חיי הדת הפנימיים בראשית החסידות, ירושלים תשס"ה.

57 חיזוק לעניין זה עולה מהממדים של היריעות הגדולות, שהמידות של רבות מהן הן כמידותיו של אדם.

הקבלית אמנם אינה מעתיקה את ירושלים למקום אחר, אך האחריות להגן עליה באמצעות תפילה, לימוד וקיום פרקטיקות דתיות נתונה לכל יהודי, בכל מקום שבו הוא נמצא. הקרב ניטש שם, בירושלים של מעלה; אך הוא מונע מכאן, בכל יחיד הפועל למען קדושת השם וקדושת המקדש. זאת ועוד, המפות הנוצריות פעלו בעיקר כאמצעי לעידוד עלייה פנימית לרגל או כאמצעי מסייע למסע מדומיין, שאיננו חלק מפרקטיקה מחייבת וסדורה - ואילו האילן הקבלי עומד בזיקה לסודות ולטעמי המצוות, מעוגן במסגרת של הפרקטיקה היום-יומית כגון אמירת קדושה, קריאת תהילים, קביעת מזוזה ועוד, ומשמש ככלי מתווך המעניק משמעות ופשר למעשה המצוות.

סיכום

פתחנו את דברינו בטריפטיכון של ארדון הנושא את השם **בשערי ירושלים**, ובו אילן הספירות הקבלי הוצב במקביל לאבן השתייה, וביניהם מחברים סולמות רבים. מאמר זה ביקש להתחקות אחר כמה מהמקורות הוויזואליים הקדומים העוסקים בזיקה זו שבין העולמות, ובעיקר במסורת הוויזואלית המזוהה עם ר' יוסף ג'יקטילה. כפי שראינו, מסורת זו הלכה והתפתחה מסכמות פשוטות שהופיעו בכתביו המוקדמים של ג'יקטילה, ועד לשרטוטים מורכבים ומרובדים שנוצרו בעקבות כתביו. באמצעות קריאה צמודה בכמה יריעות מפותחות שכאלה, הדגמנו כיצד שורטט המרחב העליון כמרחב מאוים הנתון לפריצת כוחות חיצוניים, וכיצד הופקדה עליו שמירה באמצעות דמויות מקראיות, ובראשן דוד המלך. ירושלים וספירת המלכות מזוהות עם המרחב המקודש, ומולן הוצבו שרי האומות ומחנותיהם האורבים על הדרך ומבקשים לחדור פנימה. בכך הפך האילן ל"מפת קרב", המסמנת לא רק את המבנה העליון אלא גם את גבולותיו, את נקודות הפריצה ואת צורכי ההגנה עליו.

דווקא מתוך התבוננות בשרטוט הקבלי כמפה ניתן להבחין כיצד המרחב האלוהי מדומה לזירת מאבק תאולוגי קיומי וממשי, שבו מתגוששים בכל רגע נתון אויבי היהדות המבקשים לפרוץ פנימה ולחלל את קדושתו. במסגרת מאבק זה, המאמין המתבונן במפה מטמיע אל תוכו את תכניה, והופך לאחד השומרים המופקדים על חומות העיר: באחריותו להגן על שעריה דרך הפרקטיקה המחייבת של חיי היום-יום הדתיים, ואף גופו שלו הופך למקדש, אשר באמצעות קיום המצוות הוא זוכה ו"נמצא קדוש שוכן על גבי קדוש".